

koloni- og udenrigspolitik og indenfor industri, handel og finansvæsen repræsenterer perioden 1640–60 middelalderens egentlige afslutning.

I de sidste 20 år har der været mange livlige videnskabelige diskussioner om engelsk historie i det 16. og 17. årh. Christopher Hill er bestemt 'up-to-date' med den videnskabelige litteratur, og når han ikke i *Reformation to Industrial Revolution* har indarbejdet en explicit stillingtagen til sine fagfællers forskellige teser, så har dette været betinget af pladsmangel. Han har selv været aktivt engageret i den løbende debat, og hans mange bidrag kan især findes i tidsskrifterne *Past & Present* og *Science and Society*. Det er derfor forståeligt, at *Reformation to Industrial Revolution* bærer præg af den førte debat. For eksempel er Trevor-Ropers tese om 'court versus country' inkorporeret i analysen af årsagerne til borgerkrigen. Mere afgørende har E. J. Hobsbawms artikler »The Crisis in the 17th Century« (*Past & Present*, nr. 5 og 6, 1954) været. I min vurdering er det Hobsbawms tese, som Hill har lagt til grund for sin fremstilling, men han har samtidig begrænset den til engelsk historie. Inspirationen fra Hobsbawm forklarer således for eksempel den store betydning, som Hill tillægger den politiske revolution i midten af det 17. årh. Afhængigheden af Hobsbawm kan også ses af Hills fiksering på udviklingen af landbruget og hjemmemarkedet og i hans betoning af betydningen af ny-kolonialismen, i.e. udnyttelsen af kolonierne som markeder for den hjemlige industriproduktion. På mange måder forekommer det mig rimeligt at karakterisere *Reformation to Industrial Revolution* som Hills forsøg på at vise, hvorledes Storbritannien overvandt den krise, som i det 17. årh. ifølge Hobsbawm er kapitalismens kendetegn.

Christopher Hill hører til nutidens største kendere af hvad man forud kaldte 'den puritanske revolution'. I *Reformation to Industrial Revolution* har han sat sin viden om og forståelse af denne revolution ind i en meget større historisk sammenhæng. Det er den syntetiserende historieskrivnings vilkår, at den ikke kan indeholde nogen egentlig videnskabelig 'bevisførelse' for sine teser. Det videnskabelige grundlag, på hvilket *Reformation to Industrial Revolution* er baseret, er for en stor dels vedkommende at finde i Hills øvrige værker og artikler. Vigtigst i denne forbindelse er *The Century of Revolution 1603–1714* (1961). En generel svaghed ved Hills nyeste bog, der er teoretisk mere gennemtænkt end de fleste, er, at han aldrig definerer begrebet 'revolution', og eftersom dette begreb benyttes i mange forskellige sammenhænge, opstår der en vis forvirring. Alt i alt giver *Reformation to Industrial Revolution* dog et nyt og interessant overblik over engelsk historie i perioden 1530–1780 og er samtidig intellektuelt stimulerende, hvilket er en værdifuld kombination. Det er et værk, som det bestemt er værd at stifte bekendtskab med, måske ikke mindst fordi det bygger på teoretiske og metodiske forudsætninger, der ikke er de almindeligt accepterede.

BERNARD ERIC JENSEN

ERIC KERRIDGE: *The Agricultural Revolution*. London, Allen & Unwin, 1967. iv + 427 s. Kort. 84 sh.

Da Lord Ernle i 1912 udgav sin bog *English Farming Past and Present* – en syntese over det engelske landbrugs udvikling siden senmiddelalderen – satte han en

debat i gang, der den dag i dag langt fra har udtømt sin kraft. Et afgørende hovedtema i denne debat har været spørgsmålet: Hvornår blev det engelske landbrug moderniseret og hvor slog denne modernisering for alvor først igennem? Een ting var man dog som regel enig om, nemlig at årstallet 1750 var en afgørende skillelinje. Den ældre skole af agrarhistorikere hævdede med støtte i Arthur Youngs rapporter om det engelske landbrugs udvikling i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede, at moderniseringen for alvor slog igennem efter 1750 efter en præ-modernistisk periode på 20–30 år, hvor foregangsmand som Jethro Tull, Charles Townshend og Robert Bakewell lagde grunden til landbrugserhvervets vældige udvikling, ja revolution, baseret på bedre dyrkningsmetoder, nye foderafgrøder, den særlige engelske form for udskiftning (»enclosure«) og begyndende anvendelse af landbrugsmaskiner. Denne ældre opfattelse lever stadig i bedste velgående, idet en række økonomiske historikere mere eller mindre implicit har lagt den til grund for undersøgelser over den *industrielle* revolution og denne epokes samspil med andre sektorer inden for samfundsøkonomien. Udtrykket »den agrare revolution« blev for alvor knæsat af Naomi Riches i hendes værk fra 1937 *The Agricultural Revolution in Norfolk*, hvor hun fastslog dette områdes ubestridte førerskab i det 18. århundredes udvikling på basis af den berømte Norfolk-afgrøderotation med korn og foderafgrøder i et 4-faset sædskifte. Senest har J. D. Chambers og G. E. Mingay i deres fremstilling af moderne engelsk landbrug, *The Agricultural Revolution* (1966), sat moderniseringsperioden til tidsrummet 1750–1880, idet de dog gør opmærksom på, at hundredåret 1650–1750 er en afgørende forudsætning for det store gennembrud.

Over for denne ældre retning står en nyere, der på grundlag af mere dybtgående studier forsøger at placere moderniseringen *før* 1750. De mest markante bidrag stammer fra forskere som E. L. Jones, der ud fra en analyse af kvæglandbrugets udvikling vil sætte vendepunktet til ca. 1650, Joan Thirsk, der i det først udkomne bind af *The Agrarian History of England and Wales* (jvf. ovenfor s. 228) lægger afgørende vægt på det 16. århundredes udvikling, og endelig Eric Kerridge, der i nærværende bog plæderer for at henlægge den agrare revolution til perioden 1560–1767 og i hovedsagen før 1720. Tilsvarende bestrider han på det kraftigste, at der overhovedet skulle være tale om en udvikling *efter* 1767, der fortjener at blive karakteriseret som en »revolution« – al den stund at alle opfindelser var gjort, alle væsentlige muligheder udtømte!

Præmisserne til denne unægtelig ret vidtgående konklusion fylder ca. 300 sider, der atter er suppleret med en særdeles nyttig ordliste, en selektivt opbygget litteratur- og kildefortegnelse på godt 40 sider og endelig et lokalitets-, person og sagregister. Indledningskapitlet er udformet som et temperamentsfuldt opgør med den ældre skole, hvis hovedargumenter karakteriseres som mytologiske, uovervejede og urealistiske, idet de hidhører fra en højst uklar opfattelse af begrebet »den agrare revolution«. De træk, som man normalt fremdrager i forbindelse med udviklingen efter 1750, kan i næsten samtlige tilfælde henføres til en tidligere periode eller har i bedste fald en unik karakter, såsom Norfolk-systemet. Selv opfatter Kerridge overgangen fra den lidt mekaniske sondring mellem permanente græsarealer og permanent dyrket jord til et kvæglandbrug med et vekselforhold mellem dyrket jord i en 2–6 årig afgrøderotation og et 10–20 årigt græsleje (»up-and-down husbandry«) som det egentlige vendepunkt, det afgørende kri-

terium for en landbrugsrevolution. Ud fra samtidige vidnesbyrd i landmålerdokumenter og retsakter, f.eks. i forbindelse med stridigheder vedr. tiendens beregning under det nye system, og i landøkonomiske programskrifter samt rigsgivningen mener han at kunne tidsfæste dette skifte til ca. 1560 og med det nordvestlige England som kerneområde, idet det nåede sin egentlige blomstring i tiden 1590–1660. Hemmeligheden bag dette dyrkningssystem er en intrikat balance mellem græslejets og korndyrkningens varighed, da græstørven selv efter flere pløjninger gerne skal bevare sin spireevne intakt. Efter kornperiodens afslutning skal der efter 1–2 års forløb atter dannes en frodig græsmark. Derved fik man på een gang store græsarealer (i Midtengland op til 3/4 af landbrugsarealet) og et forbedret sædskifte, bestående af nye foderafgrøder som turnips, raps, gulerødder og kløver samt større kornafgrøder. Kerridge nævner eksempler på 15–20 fold under det nye system, og 9–10 fold hørte til reglen.

I forbindelse med dette hovedelement i den agrare revolution gennemgår forf. en række sideløbende forbedringer inden for driftsstrukturen som helhed. Afvanding af sumpede arealer og af egentlige moser var sammen med mergling og kalkning udtryk for en kraftfuld indsats på grundforbedringsområdet. Især i de vestlige områder blev engvanding gennem opstemning af større vandløb en betydningfuld faktor, og Eric Kerridge er tilbøjelig til at mene, at denne udvikling er det vigtigste element inden for landbrugsteknikken helt op i det 19. århundrede. På kvægbrugets område skete der en bemærkelsesværdig udvikling inden for avlsarbejdet, idet man så tidlig som det 16. århundrede ofrede dette problem megen opmærksomhed. Fåreavlen stod her i centrum og det lykkedes eksempelvis at udvikle Cotswold-racen til et større, mere kødfyldt dyr med en lidt grovere uld. Det gælder for dette afsnit som for bogen som helhed, at forf. gør meget ud af de lokale forskelle, hvad enten de beror på jordbund, klima, ejendomsstruktur, sædvaner eller beliggenhed i forhold til større afsætningsområder som f.eks. London. Til støtte for denne – meget prisværdige – nuancering bringer han et stort kapitel om Englands landbrugsgeografi, hvor han opererer med 41 forskellige regioner. Hovedkriteriet for denne opdeling er jordbundens sammensætning og struktur, hvor Kerridge nok så meget bygger på samtidens egne observationer som en moderne geografisk analyse.

Der ligger et undersøgelsesarbejde på mere end 20 år til grund for dette værk, og litteratur- og kildefortegnelsen ser da også frygtindgydende ud. Og så at sige på hver eneste side møder man en sammenbidt og temperamentsfuld forfatter med en ærlig vilje til at undersøge forholdene på ren empirisk basis, noget som man desværre ofte må savne i engelsk agrarhistorie. Når bogen alligevel er skuffende, hænger det sammen med en række metodiske svagheder. Først og fremmest savner man en logisk sammenhæng mellem noteapparat og tekst. Noterne er i overvejende grad en massiv opmarchering af uspecificerede henvisninger uden kronologisk og indholdsmæssig differentiering. Kerridge kan i de fleste tilfælde eksemplificere sin generelle antagelse, men det er unægtelig dristigt at slutte fra enkelttilfælde til hele landbrugsregionen, når disse enkelttilfælde ikke er sat ind i en konkret sammenhæng. Dertil kommer, at kildematerialet er af højst uensartet karakter, spændende fra primære kilder i form af skøde-, skifte- og retsdokumenter til landøkonomers og andre observatørers vurdering af erhvervets øjeblikkelige situation. Disse vurderinger spænder fra ca. 1530 (Fitzherbert) over W. Blith

(o. 1650) til W. Marshall (ca. 1780–1815) med sidstnævnte som hovedkilde. Det er i høj grad et forsømt område at vurdere landbrugets udvikling ud fra geografiske og driftstekniske forudsætninger, men det overflødig gør ikke en social-historisk eller en økonomisk-historisk vurdering. Kerridge forsøger da også at sætte sine resultater ind i en bredere sammenhæng, idet han sætter landbrugsrevolutionen i forbindelse med prisopgangen 1550–1650. Tilsvarende mener han at kunne iagttage en sammenhæng mellem den midlertidige prisnedgang 1610–20 og det voksende udbud af landbrugsvarer i konsekvens af revolutionen. Rent bortset fra, at det 16. århundredes »prisrevolution« er et omdiskuteret begreb, er det nok lidt snævert at operere med en så entydig sammenhæng mellem landbrugets produktion og den generelle prisudvikling.

Det er naturligvis fristende at bruge et udtryk som »revolution« om en tilbundsgående ændring af et hovederhvervs struktur og produktionsapparat. I realiteten er der dog tale om en *evolution*, hvis enkelte faser næppe altid lader sig påvise. Gerne ville man have brugt udtrykket som en prægnant karakteristik af vor tids udforskning af det 16. og 17. århundredes agrare udvikling, men man kvier sig ved at placere Kerridge's bog i en sådan kategori. På den anden side må værket betegnes som en pionerindsats inden for engelsk forskning, et arbejde, hvor nye synsvinkler og en empirisk grundholdning har indgået en tæt forening.

ERIK HELMER PEDERSEN

ROBERT M. KINGDON: *Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564–1572. A Contribution to the History of Congregationalism, Presbyterianism, and Calvinist Resistance Theory.* Madison, The University of Wisconsin Press, 1967. 241 s. \$ 8,00.

I 1956 udsendte Robert M. Kingdon – nu professor ved Wisconsin's universitet – bogen *Geneva and the Coming of the Wars of Religion in France 1555–1563* (Genève, Droz). Heri analyseres den rolle, Genève's pastorforsamling gennem sine udsendte missionærer spillede for udbruddet af den første religionskrig i Frankrig i 1562. Dette forsøg på en nærmere bestemmelse af Genève's betydning for, hvad forfatteren kalder »den religiøse revolution«, konkluderer i følgende: Den franske reformerte kirkes struktur må betragtes som en hovedårsag til den religiøse revolution. Både ved sit halvdemokratiske grundlag, hvorved de troende i guds navn lærte et vist mål af selvstyre, og ved sin anerkendelse af en udenlandsk autoritet, Genève, som øverste instans i alle religiøse og moralske spørgsmål var protestanternes organisation en udfordring til det franske monarki – en udfordring som måske gjorde revolutionen uundgåelig. Da den kom, var det stadig Genève, der fungerede som arnestedet. Herfra kom lederne og det trykte propagandamateriale, her lagdes planerne, her bragtes låneaftaler i stand, og våben skaffedes til veje. »Much of this was determined by the structure of an institution based on a few Biblical verses. In some cases at least, the structure of an institution can help determine history«. Den i reformert tro dybt rodfæstede amerikaner slutter sin bog med at parallelisere til de kommunistiske revolutionære i Moskva og deres agenter i den vestlige verden. Han udtaler den formodning, at man lærer denne